

Том 72

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1978

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 72

1978

БЪЛГАРО-СРЪБСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ
ОТНОШЕНИЯ ПРИ ЦАРУВАНЕТО
НА ИВАН АЛЕКСАНДЪР (1331—1371)
И СТЕФАН ДУШАН (1331—1355)

ПЕТЪР АНГЕЛОВ

LES RAPPORTS POLITIQUES BULGARO-SERBES SOUS LE
REGNE DE IVAN ALEXANDRE (1331—1371) ET DE
STEFAN DOUCHAN (1331—1355)

PETĀR ANGELOV

Рецензент

к. и. н. *Милияна Каймакамова*

Редактор

проф. *Петър Петров*

Развитието и характерът на българо-сръбските политически отношения по времето на Иван Александър и Стефан Душан са сравнително малко изследван въпрос в историята на Европейския Югоизток.¹ Едно специално проучване на тези отношения е наложително, тъй като в почти всички досегашни изследвания е отделяно внимание предимно на отношенията на България и Сърбия с Византийската империя. Подобно проучване ще спомогне да се изяснят не само въпроси, свързани с отношенията между двете страни, но ще хвърли светлина върху съдбините на Балканския полуостров, и то в един от най-драматичните моменти в многовековната му история. Както е известно, вплетени в почти непрекъснати конфликти, владетелите на България и Сърбия, от една страна, и Византия, от друга, поради своята недалновидна политика стават до голяма степен причина османските турци да стъпят необезпокоявани на полуострова и да започнат неговото постепено завладяване. В тази сложна и напрегната обстановка, изпълнена с разнообразни политически събития, несъмнено важно място заемат българо-сръбските отношения. Преди да преминем към проучването на тези отношения в периода 1331—1355 г., необходимо е да се очертае с няколко думи политическото развитие на балканските държави и съотношението на силите между тях, възникнало до 30-те години на XIV в.²

Началото на този период се характеризира, от една страна, с укрепването на българската държава след премахването на татарската хегемония, а, от друга, с постепенния политически възход на Сърбия. В същото време един от главните противници на България и Сърбия — Византийската империя, е значително отслабена и вече не е онази сила, способна да застраши сериозно двете славянски държави. Нещо повече, до 30-те години на XIV в. се забелязва подчертан стремеж на България и Сърбия да провеждат настъпателна политика спрямо Византия, която им донася известни успехи. Трябва да се отбележи обаче, че в политиката на българските и сръбските владетели спрямо Византия може да бъде констатирана съществена разлика. Така, докато българският цар Тодор Светослав (1300—1321), а по-късно и Михаил Шишман (1323—1330) си поставяли за цел да отвоюват от Византия

¹ Отчасти тези отношения са разгледани от Т. Флорински. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. II. СПб, 1882, с. 210—228. Главната цел на автора е да потърси доводи и да опровергае съществуващото дотогава схващане за васалната зависимост на Иван Александър от Стефан Душан. Неубедително това становище се опитва да защитава Р. Агатовић. Одношај и између Србије и Българске од XII—XV в. Београд, 1899. Известно място на развитието на българо-сръбските отношения по времето на Иван Александър и Стефан Душан отделя и К. Јиречек. Историја срба. Београд, 1911, с. 351—394. Вж. също и научнопопуларния очерк на В. Златарски. Българо-сръбските политически отношения в миналото. — БИБ, 2, 1930, с. 96—99; Ив. Дуичев, П. Мутафчиев. История на българския народ. II. С., 1943, с. 241—278.

² Общо за периода срв. Т. Флорински. Цит. съч., с. 1—40; К. Јиречек. Цит. съч., с. 328—350; Г. Острогорски. Историја Византије. Београд, 1959, с. 456 и сл.; Ал. Бурмов. История на България по времето на Шишмановци. — В: Избр. произв. Т. I. С., 1968, с. 220—279.

българските земи в Тракия и Македония, то сръбските крале в лицето на Стефан Милутин (1282—1321) и на Стефан Дечански (1322—1331) отправяли поглед към Македония с намерението да постигнат териториално разширение в земи, които Сърбия никога не е притежавала и чието население не било сръбско. С други думи, политиката на България била в съответствие със стремежа да се възстанови някогашната българска държава в нейните естествени граници, докато политиката на Сърбия носела завоевателен характер. Това именно създадо и две противоречиви тенденции в развитието на българо-сръбските политически отношения до 30-те години на XIV в.³ От една страна, борбата срещу общия враг Византия изисквала двете държави да поддържат, ако не съюзни, то поне добри отношения. Обаче, от друга страна, крайните цели на българските и сръбски владетели, т.е. стремежът им към едни и същи земи, намиращи се в момента под византийска власт, създавали условия за възникване на противоречия между тях. Така се стигнало и до избухването на единствената през XIV в. война между България и Сърбия, която завършила със злополучната за българите битка при Велбъжд (1330).⁴ Поражението било сериозен неуспех за българската държава и то дало предимство на Сърбия в борбата за политическо надмощие на Балканския полуостров пред следващите години.

При тази политическа обстановка през пролетта на 1331 г. в България бил извършен династичен преврат. Сръбското протече Иван Стефан (1330—1331), поставено на българския престол след битката при Велбъжд, бил свален от престола и болярите провъзгласили за цар племенника на Михаил III Шишман, ловешкият деспот Иван Александър.⁵ Новият цар бил представител на тези болярски среди, които били недоволни от наложеното сръбско политическо влияние в страната и от неспособността на Иван Стефан да се противопостави на външните си врагове.

През септември с. г. важни промени настъпили и в политическия живот на Сърбия. Група недоволни боляри, предвождани от сина на Стефан Дечански Стефан (наречен по-късно Душан), организирали дворцов преврат. В резултат на него Стефан Дечански бил свален от престола и убит.⁶

Така в една и съща година в България и Сърбия дошли на власт двама нови владетели, чието управление е нов етап в развитието на българо-сръбските отношения през XIV в.

Извършените важни политически промени в България и Сърбия, свързани с възцаряването на Иван Александър и Стефан Душан, бележат началото на постепенно подобрене в отношенията между двете воюващи днешни държави. Това обстоятелство е дало повод на някои изследвачи да предположат, че още по пътя си към властта Иван Александър и Стефан Душан взаимно са се подпомагали.⁷ Това становище на пръв поглед е логично, но

³ За българо-сръбските отношения в първото тридесетилетие на XIV в. вж. П. Ангелов. Българо-сръбските политически отношения през XIV в. (дисертация). С., 1978, с. 43—99.

⁴ За тази битка вж. Ал. Бурмов. Цит. съч., с. 255—264, където е дадена и по-старата литература по въпроса.

⁵ Сведения за преврата намираме у Joannis Cantacuzeni. Historiarum libri IV. T. I. Bonn, ed J. Schopen, 18286 p. 458. Като един от дейните помощници на Иван Александър византийският писател сочи протовестария Ръксин и логотета Филип.

⁶ К. Жиречек. Цит. съч., с. 350.

⁷ Т. Флоринский. Цит. съч., с. 213. Авторът защитава разпространената по това време теза за сръбския произход на Иван Александър, поради което допуска, че той е действувал в съгласие със Стефан Душан. Погрешна е хронологията, възприета от автора, според която превратът в Сърбия е извършен по-рано от този в България.

то не може да бъде подкрепено със сигурни доказателства. И наистина едва ли трябва да търсим някаква съгласуваност в действията на двамата владетели, като се знае, че доскоро те са били противници в битката при Велбъжд.⁸

По-скоро може да се предположи, че възникналите през 1331 г. обстоятелства в Сърбия и България обективно улеснили двамата претенденти за престола. Това ще рече, че Иван Александър се възползвал от възникналите противоречия между Стефан Душан и неговия баща, за да може безобезпокояван да отстрани от власт сръбския поставеник Иван Стефан. От своя страна пък, няколко месеца по-късно, Стефан Душан бил улеснен от обстоятелството, че в България наскоро е извършен преврат, след който вътрешното положение не било стабилизирано. Това му давало естествено по-голяма свобода на действие в заговора срещу своя баща, тъй като в момента от България не можело да се очаква опит за реванш след поражението при Велбъжд.

Така в действителност независимо един от друг Иван Александър и Стефан Душан поели властта в свои ръце, за да пристъпят съвсем скоро към изглаждане на съществуващите недоразумения. Първа и много важна стъпка в това отношение била предприета още на следващата 1332 г., когато Стефан Душан се оженил за сестрата на Иван Александър Елена.⁹ Не е известно кой е бил инициаторът на това сближение, но несъмнено и двамата владетели били заинтересовани от подобряване на отношенията си.¹⁰

На първо място, от подобряване на отношенията между българи и сърби се нуждаел Стефан Душан, тъй като след извършения от него преврат Сърбия се оказала в обкръжението на не особено приятелски настроени държави. От една страна, стояла България, където поражението при Велбъжд не било забравено, а, от друга — Византия, която по време на междуособните войни се принудила да остави в ръцете на сърбите някои свои владения в Македония. По това време Сърбия била заплашена и от север, където унгарските крале отдавна претендирали за част от земите ѝ.

Освен поради напрегнатата външнополитическа обстановка Стефан Душан бил заинтересован да се сближи с България, понеже това улеснявало в значителна степен и по-далечните му политически планове. Както е известно, една от целите, която той упорито преследвал през цялото си управление, била да завоева колкото се може повече земи от Византия и да се провъзгласи за император на една сръбо-византийска империя. И един от предварителните ходове за реализирането на подобно намерение било сближението с България и осигуряване ако не на нейния съюз, то поне на неутралитета ѝ.

От своя страна, новият български цар Иван Александър също се нуждаел от мир със Сърбия, тъй като след идването си на престола той пристъпил към осъществяването на политика, която имала за цел да върне, доколкото е възможно, загубените позиции на България. Иван Александър преценил, че по-реални и достижими придобивки той можел да получи от Византия, която по времето на Иван Стефан заграбила някои български земи в Тракия. За една такава активна политика обаче, насочена срещу

⁸ Първ, който отхвърля окончателно тезата за сръбския произход на Иван Александър и доказва, че между династичните промени в България и Сърбия не трябва да се търси някаква субективна зависимост, е В. З л а т а р с к и. Вопрос о происхождения болгарского царя Ивана Александра. — В: Сб. по славяноведению. СПб., 1906, с. 21—29.

⁹ К. Ј и р е ч е к. Цит. съч., с. 354.

¹⁰ И в. Д у й ч е в, П. М у т а ф ч и е в. Цит. съч., с. 249, предполагат, че към сближението първ е пристъпил Иван Александър.

Византийската империя, уреждането на отношенията със Сърбия било необходимо. Изобщо сближението между България и Сърбия обективно до- било известна антивизантийска насоченост и отговаряло на бъдещите поли- тически планове както на сръбския, така и на българския владетел. Осъ- щественото сближение ги улеснило да се справят и с някои вътрешни неуре- дици, предизвикани от техни противници. В Сърбия това били група вла- стелини в областта Зета, които поддържали Стефан Душан в борбата срещу Стефан Дечански, но останали недоволни от политиката на младия сръбски крал, провеждана след идването му на престола. Това станало причина през април 1332 г., т.е. по времето, когато между България и Сърбия отноше- нията се подобрили, в Зета да избухне бунт. Той завършил обаче без ре- зултат и не повлиял върху политическата ориентация на Стефан Душан.¹¹

Няколко месеца след женитбата на сръбския крал за сестрата на Иван Александър избухнали размирици и в България. Те били предизвикани от вуйчото на българския крал Белаур, който според думите на Кантакузин „се отцепил от него и взел част от царството му, като му причинявал безпо- койство и злини“¹². Конкретни данни за подбудите на този бунт липсват, но може да се предполага, че Белаур като привърженик на сваления цар Стефан и майка му Ана действувал в таен съюз с тях.¹³ На такава мисъл навежда и разказът на дубровнишкия хронист Рести, който съобщава, че през 1333 г., т.е. година след потушаването на бунта на Белаур, Иван Алек- сандър се обърнал с молба към своя сродник Стефан Душан да му предаде Иван Стефан и майка му, намиращи се по това време в Дубровник.¹⁴ Трябва да се отбележи, че това сведение е дало повод на някои изследвачи да пред- полагат, че връщането в България на сваления български цар и майка му в същност е било едно от условията на осъщественото през 1332 г. сбли- жение между България и Сърбия.¹⁵ Без да се отхвърля това предположение като лишено от основание, по-голяма е вероятността българският цар да е поискал изгнаниците по конкретен повод, а именно поради връзките им с отцепника Белаур. Като друга причина за това негово желание може да се посочи и самото поведение на пребиваващата в Дубровник царица Ана, която с някои свои действия всячески се стараела да попречи на търговските взаимоотношения между България и дубровнишките търговци.¹⁶ При това положение естествено Иван Александър не можел да остане безучастен, тъй като Дубровник бил винаги един от най-важните търговски партньори на българската държава.

¹¹ К. Јиречек. Цит. съч., с. 354.

¹² J. Cantacuzenus. Op. cit., I, p. 464. Известно е, че в т. нар. Софийски песнинец от 1337 г. се съдържа една похвала за военните успехи на българския цар, в която се казва, че той завладял Видин и „цялото Подунавие чак до Морава“. В истори- ческите извори не се срещат сведения Иван Александър да е воювал в тези области с чужди владетели и може да се предположи, че там е избухнал бунтът на Белаур.

¹³ На по-друго становище стои Ю. Трифонов. Деспот Иван Александър и по- ложението на България след Велбуждката битка. — СпБАН, XLIII, 1930, с. 77. Според него Белаур не е действувал за интересите на сваления цар Иван Стефан, а по свой соб- ствен почин, тъй като се смятал за законен наследник на Михаил III Шишман.

¹⁴ Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, t. XXV, p. 127 sq. Според А. Бурмов. Цит. съч., с. 274, свалената царица Ана и сина ѝ забягнали в Дубровник преди април 1332 г., т. е. преди брака на Стефан Душан със сестрата на Иван Александър. Според нас по-приемливо е предположението на В. Златарски. Вопрос о происхождении. . . , с. 27, че двамата избягали в Дубровник след потушаването на бунта на Белаур.

¹⁵ В. Златарски. Вопрос о происхождении. . . , с. 27.

¹⁶ П. Петров. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. — ИБИД, XXV, 1967, с. 96 сл.

От по-нататъшния разказ на Рести се разбира, че сръбският крал се отзовал на молбата на Иван Александър и положил усилия да получи царица Ана и сина ѝ от Дубровник. Републиката обаче не се съгласила да предаде изгнаниците, а ги изпратила в Цариград. Може да се предполага, че това е станало и по желание на самата Ана, която след като се убедила, че нейният брат Стефан Душан няма намерение да подкрепи честолюбивите ѝ планове, се надявала да получи помощ от византийския император. Тези надежди обаче се оказали напразни и две години по-късно Ана се върнала в Дубровник.¹⁷ Причина за това тя да не получи съдействие от византийския император бил сключението през 1332 г. мирен договор между България и Византия. Като е известно, той дошъл в резултат на успешното за българите сражение при Русокастро, след което Иван Александър си възвърнал някои земи в Тракия.¹⁸

Събитията, свързани с по-нататъшната съдба на царица Ана и сина ѝ Иван Стефан, свидетелствуват за несъмненото дипломатическо умение на Иван Александър. Той успял да се възползува от настъпилото сближение между Сърбия и България и да накара самия крал Душан да предприеме действия срещу своята сестра, която доскоро била проводник на сръбското влияние в България. Така българският цар успял да неутрализира един от най-главните си противници.

Подобриеното на отношенията между България и Сърбия обаче не попречило на Иван Александър да следва независима външна политика, която в някои отношения даже не отговаряла на интересите на сръбския владетел. Става дума преди всичко за отбелязаното българо-византийско сближение през 1332 г., което донесло на България и Византия един близо десетгодишен мир. Това развитие на отношенията между двете държави не се оказало особено благоприятно за Стефан Душан, който и след 1332 г. продължил военните действия срещу Византия. С други думи, мирът между българи и византийци се превърнал в пречка за осъществяване на намеренията му и в значителна степен улеснил съпротивата на Византия. Това било и една от причините две години по-късно, т.е. през 1334 г., между Сърбия и Византия да бъде сключен мир, по силата на който сръбският владетел все пак успял да запази за себе си някои градове в Македония, между които Охрид, Прилеп, Струмица и др.¹⁹

Следващото известие за българо-сръбски отношения се отнася към 1336 г. Тогава Стефан Душан решил да изостави сестрата на Иван Александър и започнал да води преговори с австрийския херцог Отон за евентуален втори брак с дъщерята на немския крал Фридрих — Елисавета.²⁰ Тази постъпка на сръбския крал сама по себе си можела да доведе до разрыв в развитието на българо-сръбските отношения, тъй като разтрогването на брака с Елена на практика означавало анулиране на постигнатите договорености и гаранции между владетелите на България и Сърбия.

Сред изследвачите се е наложило мнението, че Стефан Душан се решил на подобни действия, враждебни спрямо българската държава, тъй като Елена до този момент била бездетна. Изглежда обаче, преговорите за втори брак били водени от сръбския крал не толкова от лични, колкото от политически съображения.

¹⁷ А. Л. Бурмов. Цит. съч., с. 275.

¹⁸ Д. Ангелов. Българо-византийските отношения през периода 1331—1341 г. от царуването на Иван Александър. — Военно-исторически сборник (ВИС), 1973, 1, с. 46 сл.

¹⁹ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 471—472.

²⁰ К. Жиречек. Цит. съч., с. 359.

Известно е, че по това време отношенията между Сърбия и Унгария били твърде напрегнати. Унгарският крал Карл Роберт няколко пъти нападал Сърбия и открито предявявал своите претенции над част от сръбските земи под предлог, че Стефан Душан е схизматик.²¹ При това положение един успех на сръбския крал в преговорите му за нов брак с жена католичка откривал възможност той да отстрани чрез посредничеството на папата опасността от Унгария. Очевидно в нейно лице сръбският крал виждал много по-силен противник от българската държава, поради което не се поколебал да наруши постигнатото българо-сръбско сближение. Тази дипломатическа игра на Стефан Душан обаче останала без резултат, тъй като през 1336 г. Елисавета починала.

Сведения за това, как е реагирал Иван Александър на опитите на Стефан Душан да отстрани сестра му Елена, липсват, но едва ли той е останал безучастен към подобен развой на събитията. Ив. Дуйчев предполага, че от едно възможно охлаждане на отношенията между България и Сърбия през 1336 г. се възползвал самият папа Бенедикт VII, който година по-късно изпратил специални послания до цар Александър и майка му, чрез които се опитвал да спечели благоразположението им и да ги привлече към католическата църква.²² Този дипломатически ход, който бил впрочем един от многобройните опити на римо-католическата църква да откъсне България от православие, останал без резултат. Отношенията между България и Сърбия се запазили добри, за което спомогнал и фактът, че през същата 1337 г. Елена родила син на Стефан Душан.²³

За следващите четири години в изворите не се откриват известия за българо-сръбските отношения, което косвено показва, че през това време никакви особени събития не са станали.

Така изминал един десетгодишен период от развитието на отношенията между България и Сърбия, за който най-характерно било постигнатото през 1332 г. сближение между Иван Александър и Стефан Душан. Въпреки че съществуващите противоречия не били разрешени, подобряването на отношенията между двете държави се оказало наложително с оглед на предстоящите външнополитически задачи, които си поставяли техните владетели. Постигнатото сближение обаче не попретило на Иван Александър и Стефан Душан да водят независима политика, която понякога ги принуждавала даже да предприемат действия в ущърб един към друг. Това е впрочем тенденция, която се забелязва по-отчетливо в следващия период от развитието на българо-сръбските отношения, свързан с избухналите през 1341 г. междуособици за императорския престол във Византия. Началото на тези междуособици, започнали след смъртта на император Андроник III на 15 юни 1351 г., било сигнал за България и Сърбия да активизират външната си политика и да извлекат полза от затрудненото положение, в което изпаднала Византия.

В започналата междуособица начело на едната враждуваща групировка стоял великият доместик Йоан Кантакузин, който бил подкрепян от провинциалната поземлена аристокрация. Другата група се предвождала от представителя на цариградската аристокрация Алексей Апокавк. Към него

²¹ К. Јиречек. Цит. съч., с. 358—359.

²² П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 253; И. Дуйчев. Ненздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван-Александър. — ИИД, XIV—XV, 1937, с. 205—210.

²³ Това е Стефан Урош, който наследил баща си след смъртта му през 1355 г. Срв. К. Јиречек. Цит. съч., с. 360.

преминали също цариградският патриарх Йоан Калекас и императрицата-майка Ана Савойска заедно с невръстния си син Йоан V Палеолог.²⁴

Първоначално събитията не се развили в полза на Йоан Кантакузин. В редица градове, особено в Тракия, неговите привърженици претърпели поражение и по всичко изглеждало, че групата на Апокавк ще вземе връх в борбата за императорския престол. Според Никифор Григора Йоан Кантакузин правел отчаяни усилия в този тежък за него момент да привлече на своя страна Иван Александър и Стефан Душан. За тази цел, както разказва византийският писател, великият domestik изпращал непрекъснато писма до тях с молба за помощ, които обаче били залавяни от верни на Апокавк хора.²⁵ От по-нататъшния разказ на Григора не се разбира дали някои от посланията на Кантакузин са стигнали до своето предназначение, но и това да е станало, вероятно първоначално и българският и сръбският владетел не били склонни да вземат неговата страна, тъй като той се намирал пред прага на пълното поражение. Това особено важело за Иван Александър, който бил твърде недоволен от факта, че Кантакузин му попречил да получи Шишман, втория син на бившата българска царица Ана-Неда, който се намирал в Константинопол.²⁶

Независимо от всичко това българският владетел нямал намерение да остане непричастен към разгорялата се междуособица във Византия. Той изчаквал удобен момент да се намеси в нея по такъв начин, че да извлече с минимум усилия придобивки за своята държава. В това свое намерение той бил улеснен и от факта, че се намирал в добри отношения със Сърбия и можел да бъде спокоен за своя тил.

Първата възможност на Иван Александър да се намеси в борбата на враждуващите групировки във Византия му се отдала още през есента на 1341 г., когато той бил повикан на помощ от жителите на Адрианопол, които се отцепили от властта на Кантакузин. Последвалите събития не донесли нищо на българския владетел. След като не успял да влезе в града, той се насочил към Димотика, но претърпял поражение и се принудил да сключи мир с Кантакузин.²⁷

На следващата 1342 г. междуособната война навлязла в нов етап, който довел до откритата намеса на Сърбия в нея и активизирането на българо-сръбските отношения.

Повод за намесата на Стефан Душан дал самият Йоан Кантакузин. През март 1342 г. той напуснал своята резиденция в Димотика и се отправил към Солун, където разчитал, че ще получи помощ от своите поддръжници. Намеренията му обаче били осуетени, тъй като в Солун избухнал бунтът на зилотите, които за кратко време взели управлението на града в свои ръце. Това събитие отежнило още повече положението на Кантакузин, който преценил, че със собствени сили няма да успее да се справи с противниците си. За тази цел в началото на лятото той напуснал византийските предели и се отправил към двора на сръбския крал.²⁸ Сведение за неговото пребиваване там дава самият Кантакузин, който между другото съобщава и твърде любопитни факти относно българо-сръбските отношения по същото време.

²⁴ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 475 сл.

²⁵ Nicephori Gregorae Byzantina historia. V. II. Ed. J. Schopen. Bonn, 1829, p. 616.

²⁶ Д. Ангелов. Българо-византийски отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341—1347). — ВИС, 1974, I, с. 22 и сл.

²⁷ Пак там, с. 24 сл.

²⁸ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 480 и сл.

Политическите контакти между България и Сърбия се активизирали, когато великият доместик влязъл в Сърбия и посредством сръбския вельможа Оливер поискал лична среща със Стефан Душан. Тогава именно, по думите на Кантакузин, сръбският крал бил достигнат от Оливер на българо-сръбската граница, където изпращал своята жена Елена „при царя на мизите Александър, нейния брат“²⁹. Това кратко известие показва, че Стефан Душан не стоял със скръстени ръце и навярно искал да научи от Иван Александър някои подробности около византийските междуособици. Тази мисия била поверена на самата кралица, която неведнъж взимала дейно участие в реализирането на политическите планове на Стефан Душан.

Съобщението на Оливер, че Кантакузин лично желае да се срещне със сръбския крал, променило първоначалното намерение на Стефан Душан. Той разбрал, че при него е дошъл един от главните участници във византийските междуособици, и отложил незабавно заминаването на Елена в България, като заедно с нея се приготвил да посрещне избягалия претендент за императорския престол. В случая Стефан Душан преценил, че му се отдава благоприятен случай да се намеси сам във византийските междуособици, без да съобщава за това на своя сродник, българския цар, или пък да съгласува своите действия с него.

Сведения за водените между Стефан Душан и Кантакузин преговори дава най-вече самият Кантакузин. Той бил посрещнат твърде любезно от краля и кралицата. Разговорите между тях се проточили дълго време и се водили главно около молбата на Кантакузин да получи военна помощ от Сърбия. Сръбският крал естествено се постарал да се възползува от затрудненото положение на Кантакузин и поставил такива условия, които му давали възможност да разшири значително своите земи. Така било постигнато споразумение за общи действия срещу групата на Апокавк при условие, че Кантакузин ще признае всички придобивки на сърбите, които те щели да получат във водените действия в Македония.³⁰ Жертва на постигнатото споразумение станал полусамостоятелният владетел в областта между Просек и Струмица, Хрельо, който по-рано се отцепил от Стефан Душан и предложил услугите си на Византия.³¹ Това поведение на Хрельо, който явно проявявал нежелание да стои под сръбска власт и се стремил да лавира между отделните балкански господари, не се харесвало на Стефан Душан. Той се възползвал от обстоятелството, че самият Кантакузин е при него, и успял да го убеди да му предаде обратно Хрельо и областта му.³² Наскоро след това самият Хрельо починал, което улеснило още повече сръбският крал и той, необезпокояван, сложил ръка върху неговите владения.³³ Така една българска по своя етнически облик област останала извън пределите на естествения си политически център — българската държава. Под властта на Стефан Душан преминало многобройно българско население и не е случайно, че именно след 1342 г. в някои документи той се назовава и като крал на „български предели“³⁴.

²⁹ J. Cantacuzenus. Op. cit. II, p. 360: πρὸς τὸν βασιλέα Μυσῶν Ἀλέξανδρον ὄντα ἀδελφόν.

³⁰ Ходът на преговорите е разгледан подробно у Т. Флоринский. Цит. съч., с. 77 сл.

³¹ Сведения за това намираме у N. Gregoras. Op. cit., II, p. 626; J. Cantacuzenus. Op. cit., II, p. 193. Вж. също Ст. Новаковић, Струмска област у XIV в. и цар Душан. Београд, 1893; Й. Иванов. Св. Иван Рилски и неговата област. С., 1917, с. 31 сл.

³² Т. Флоринский. Цит. съч., с. 83 сл.

³³ Известно е, че след смъртта си Хрельо бил погребан в Рилския манастир, където има запазена надгробна плоча с епитафия за него. Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1943, с. 283—284.

³⁴ Вж. по този въпрос П. Ангелов. Цит. съч., Приложение № 1. с. 187—201.

По повод сключеното споразумение между Душан и Кантакузин е интересно да се спомене и едно по-късно известие, отнасящо се пак до пребиваването на великия доместик в Сърбия. То се съдържа в т. нар. „Хроника на Псевдо-Сфранцес“ от XVI в. и гласи, че Кантакузин събрал войска не само от Сърбия, но и от България (στратὸν οἰκονομήσας ἔκ τε τῆς Σερβίας καὶ Βουλγαρίας).³⁵

Като се има пред вид, че нито самият Кантакузин, нито Григора съобщават за някаква помощ, изпратена от Иван Александър, трябва да се приеме за най-вероятно, че в хрониката под името „България“ в случая не се разбира българската държава, а владенията от Стефан Душан български области в Македония. Това предположение се потвърждава от едно друго място в хрониката, където под името „България“ очевидно се разбират части от Македония. Става дума за управлението на известния Крали Марко в Западна Македония, което се определя от Псевдо-Сфранцес като владение на „част от България“ (τῆς Βουλγαρίας ἔτι μέρος δεσπόζοντος), а войниците му са наречени „българи“.³⁶ От други извори е добре известно, че тази „част от България“ са земите в Македония между Охрид и Прилеп, които Марко наследил от баща си Вълкашин след 1371 г.

От всичко казано дотук се вижда, че посоченото известие в хрониката на Псевдо-Сфранцес не следва да се тълкува в смисъл, че през 1342 г. Иван Александър и Стефан Душан съвместно са дали някаква помощ на Кантакузин. Разказът на хрониста има преди всичко стойност, че изяснява етническият състав на събраната от Кантакузин войска, в която вероятно е имало и българи от владенията на Стефан Душан в Македония.

В съгласие със сключения съюз за обща борба срещу групата на Апокавк в края на лятото на 1342 г. войските на Йоан Кантакузин и Стефан Душан навлезли в Южна Македония и се отправили към Серес. Градът бил подложен на обсада, но опитите да бъде превзет останали без успех и Кантакузин се завърнал в Сърбия. Въпреки това положението му не се влошило особено, тъй като станало известно, че местните феодали в Тесалия признали неговата власт.³⁷ Единствено в Тракия позициите на Кантакузин били сериозно разклатени и повечето негови привърженици се принудили да напуснат по-важните градове и селища. Все още се държал само град Димотика, където била съпругата му Ирина заедно с група приближени аристократи. Тя се намирала обаче в безизходно положение, тъй като градът бил здраво обсаден от войските на Апокавк. В желанието си да разкъса тази обсада Ирина предприела отчаяни действия, които довели и до нова намеса на Иван Александър във византийската междуособица. Тя изпратила до него пратеници с молба за военна помощ, като го уверявала, че след като мъжът ѝ се върне, той ще възнагради богато българите за оказаната помощ. Ирина също така обещавала, че ако нещо се случи с Кантакузин и той загине, град Димотика

³⁵ Georgios Sphrantzes. *Memorii*, in anexa Pseudo-Sphrantzes: Macarie Melissenos *Hronica*, ed. V. Grecu, Bucuresti, 1966, p. 184. По този въпрос вж. П. Ангелов. Сведения на Псевдо-Сфранцес за българската история. — *Векове*, 1976, 3, с. 17—22. В тази работа изказах предположение, че към българите, които събрал Йоан Кантакузин, се числели и хората на българския воевода Момчил, намиращ се по това време на служба при сръбския владетел. Това е напълно вероятно, като се има пред вид, че малко по-късно Момчил напуснал Душан и преминал на страната на Кантакузин. Според В. Гюзелев. Момчил в светлината на един нов исторически извор. — *Вести на Народния музей Хасково* I, 1965, с. 22, това е станало към есента на 1343 г.

³⁶ G. Sphrantzes. *Op. cit.*, p. 194, 196.

³⁷ Г. Острогорский. *Цит. съч.*, с. 481.

ще се отцепи от ромейското царство и доброволно ще премине в български ръце.³⁸

Обещанията на Ирина били добре дошли за Иван Александър, който зорко следял хода на междусобицата и чакал само удобен момент да се намеси в нея и да извлече нови придобивки. Воден от такива съображения, той веднага се съгласил да изпрати помощ на Ирина, която обаче според думите на Кантакузин съвсем нямала намерение да изпълни обещанията си. Подозирайки тази възможност, все пак Иван Александър изпратил войски срещу Димотика, но те не влезли в сражение, а по думите на Кантакузин „се разположили наоколо на лагер, под предлог, че ще помага срещу ромеите, които обсаждат града, а в същност да затегне още повече обсадата“³⁹.

В същото време Иван Александър започнал и дипломатически преговори със Стефан Душан, чието съдържание е от несъмнен интерес за българо-сръбските политически отношения. Сведения за тях дава Кантакузин, който съобщава, че българският цар провеждал често пратеничества при Стефан Душан и сестра си Елена, като ги подканял „да не пускат императора, а да го пазят вързан в затвора и дори да го убият, защото така без усилие било възможно да се завладее ромейската империя“⁴⁰.

Тази дипломатическа акция на Иван Александър, която показва, че той се надявал да предаде град Димотика, ако Кантакузин не се върне, е интересна в няколко отношения.⁴¹

На първо място, внимание заслужава умелият начин, по който Иван Александър се опитал да накара Стефан Душан да отстрани Кантакузин от византийските междусобици. За тази цел, както видяхме, той не съобщил, че смъртта на Кантакузин му е нужна, за да завладее Димотика, а се опитал да внуши на честолюбивия Стефан Душан, че отстраняването на великия доместик ще го улесни в завладяването на Византийската империя. По този начин Иван Александър разчитал не само да се отърве от своя противник, но фактически отправял предложение към Стефан Душан заедно да продължат военните действия срещу Византия.

В изпълнение на това свое намерение, както разказва Кантакузин, Иван Александър провеждал често пратеничества до Стефан Душан. Това, от една страна, показва, че българският владетел бил силно заинтересован да отстрани от пътя си Кантакузин, а, от друга, говори и за колебанията на самия Душан да приеме отправените предложения. В крайна сметка обаче, както сочи Кантакузин, Стефан Душан „сметнал внушенията му (т. е. на Иван Александър — б. а.) за неразумни и не ги приел, още повече, че и жена му го подтикнувала към същото“⁴².

Независимо че византийският писател не посочва конкретните причини за отказа на Стефан Душан, не е трудно те да бъдат разгадани. Трябва да се предположи, че сръбският владетел не се решил да отстрани Кантакузин не само поради сключения с него съюз, но и понеже преценил, че с Иван Александър трудно би се споразумял за подялбата на завладенията впоследствие земи. И наистина много по-лесно било Стефан Душан да склони изпадналия в беда Кантакузин на териториални отстъпки в Македония, отколкото Иван Александър, който с основание би поискал повечето земи от тази област да бъдат върнати обратно в пределите на българската държава. Това е по-всяка

³⁸ Сведения за тези преговори вж. у J. Cantacuzenus. Op. cit., II, p. 537.

³⁹ Ibidem, p. 338.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Анализ на това събитие с оглед българо-византийските отношения вж. у Д. Ангелов. Българо-византийските отношения... (1341—1347), с. 32 сл.

⁴² J. Cantacuzenus. Op. cit., II, p. 338.

вероятност главната причина Стефан Душан да отхвърли предложението на българския цар, още повече, че той изобщо не обичал да дели с никого своите завоевания.

Въпреки че дипломатическата акция не дала резултат, тя все пак показала желанието на Иван Александър да не остава настрана от разигравашите се на полуострова събития особено когато между Византия и Сърбия се решавали въпроси, засягащи пряко интересите на българската държава.

Неуспехът на преговорите между Иван Александър и Стефан Душан показвал също, че родството между тях съвсем не означавало, че те могат да разчитат винаги на взаимна поддръжка при осъществяването на своите замисли.

Скоро след описаните събития, към края на 1342 г., Иван Александър бил принуден да снесе обсадата на Димотика и да се оттегли в земите си поради заплахата от турско нападение на полуострова.⁴³ Този временен неуспех обаче не отчаял българския владетел, който продължил да търси нови възможности за намеса във византийските междуособици.

В същото време войските на Кантакузин и Стефан Душан продължили съвместните действия в Македония. В началото на 1343 г. те се отправили отново към град Серес, но и втората му обсада завършила без резултат. Въпреки това Кантакузин успял да проведе няколко успешни настъпателни действия в Южна Македония, като завладял гр. Верея и някои други селища. Тези негови успехи сериозно разтревожили сръбския крал, който се усъмнил, че претендентът за византийската корона ще направи обещаните териториални отстъпки. Това довело през лятото на 1343 г. до разрыв между двамата доскорошни съюзници, след което сръбският крал преминал на страната на Апокавк и малолетния император. Без да предостави обаче някаква помощ на новите съюзници, Стефан Душан продължил своите завоевания в Македония.⁴⁴

Цариградските управници, които не получили помощ от Сърбия и били твърде обезпокоени от успехите на Кантакузин, решили отново да се обърнат за подкрепа към Иван Александър. Вероятно към април 1344 г. между групата на Апокавк и българския цар бил сключен съюз срещу Кантакузин, по силата на който за оказаната военна помощ България трябвало да получи девет града в Източните Родопи и Тракийската низина, между които бил и Пловдив.⁴⁵ Така Иван Александър формално влязъл в един и същ съюз със Стефан Душан, насочен срещу Кантакузин. Скоро срещу великия domestik се обявил и довереният му съюзник, воеводата Момчил, който управлявал областта Меропа в Родопите. Известно е, че първоначално Момчил бил на служба в двора на Стефан Душан, но подобно на Хрельо сръбското господство не му се понаправило и той преминал на служба при Кантакузин, а по-късно се обявил за съюзник на Апокавк. Всички тези действия на Момчил демонстрирали неговото намерение да лавира между отделните балкански господари подобно на Хрельо, въпреки че владенията от него земи имали за свой политически център единствено българската държава.⁴⁶

⁴³ Д. Ангелов. Българо-византийските отношения... (1341—1347), с. 33.

⁴⁴ Т. Флоринский. Цит. съч., с. 93 и сл.

⁴⁵ Д. Ангелов. Българо-византийските отношения... (1341—1347), с. 35—37.

⁴⁶ От по-новите работи за Момчил и участието му в политическите събития на полуострова вж. Д. Ангелов. Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV в. — Ипр., 1952, 4—5, с. 439 и сл.; P. Lemerle. L'Emirat d'Aydin, Byzance et Occident. Recherches sur le gest d'Umur Pacha. Paris, 1957; В. Гюзелев. Момчил в светлината на един нов исторически извор. — Вести. . . , с. 21—30; Момчил юнак. С., 1967, с. 10—140.

Трябва да отбележим, че българският и сръбският владетел като съюзници на законния император Йоан V съвсем нямали намерение да стават посредници между него и Кантакузин. Тяхното по-нататъшно участие във византийската междуособица било продиктувано единствено от собствените им интереси. От една страна, Стефан Душан, използвайки хаоса в империята, се стремил към осъществяването на своите честолюбиви планове за завладяване на земите ѝ, а, от друга страна, Иван Александър продължавал да следва политическата линия, възприета още от 1331 г. и насочена към връщане в пределите на България на всички заграбени от византийците земи в Северна и Средна Тракия и Родопите. Тази външнополитическа линия била за времето си реалистична и изпълнима. Иван Александър добре съзнавал, че една намеса във военните действия в Македония носела много неизвестни. Преди всичко той би се сблъскал там със съпротивата и на Кантакузин, и на Стефан Душан, което не предвещавало сигурен успех. В такъв случай българският цар не би могъл да разчита нито на сродството си със сръбския владетел, нито на един честен съюз с Кантакузин. Освен това една евентуална намеса в Македония щяла да оголи неговия тил за нападенията на турците и да донесе само нови беди за България. Както е известно, по това време на Балканския полуостров започнали все по-често да се явяват турски отреди, които носели със себе си смърт и разрушение. Това били отначало турците на смирненския емир Омур, които Кантакузин започнал да използва в борба срещу противниците си.

Няма съмнение, че сложната политическа обстановка, острият сблъсък на сръбски и византийски интереси в Македония, зачестилите набези на турски орди и не на последно място отслабналата военна мощ на България били причините, поради които Иван Александър се задоволил да си възвърне само някои градове и селища в Тракия. След това той предпочитал да стои настрана от развихрилите се борби във Византия и не рискувал да предприема начинания, чиито краен резултат можел да се окаже във вреда на българската държава.

За разлика от Иван Александър сръбският владетел, който в момента бил по-силен и не обръщал голямо внимание на нарастващата турска заплаха, не се отказал от своите завоевателни стремежи и само в продължение на четири години (1342—1345) отнел от Византия почти цяла Македония, с изключение на Солун и околностите му.⁴⁷ Тези сравнително бързи успехи, които се дължали преди всичко на продължаващата във Византия междуособица, вдъхнали още по-голямо самочувствие на Стефан Душан и както сочи Кантакузин, през есента на 1345 г., след като превзел гр. Серес, сръбският крал започнал да се величае като „цар на ромеи и сърби“ (βασιλέα αὐτὸν ἀντιγόρευε Ῥωμαίων καὶ Τριβαλῶν).⁴⁸ Повечето изследвачи предполагат, че при тази своя постъпка Стефан Душан имал за пример титлата на някогашния български цар Симеон и факта, че самият Иван Александър се назовавал по традиция „цар на българи и гърци“⁴⁹. Трябва да се отбе-

⁴⁷ М. Динић. За хронологиј у Душанових освајања византиских градова. — ЗРВИ, 1956, 4, с. 1 сл.

⁴⁸ J. S. P. Cantacuzenus. Op. cit., II, p. 552. Вж. М. Динић. Српска владарска титула за време царства. — ЗРВИ, 1958, 5, с. 9—18; Љ. М. А. К. С. М. О. В. И. Грци и Романија у српској владарској титули. — ЗРВИ, XII, с. 61—77.

⁴⁹ Т. Флоринский. Цит. съч., с. 110, предполага, че може би Стефан Душан се е ръководил от дейността на цар Симеон, но отбелязва, че крайните цели на двамата не са били едни и същи. К. Јиречеќ. Цит. съч., с. 369, също е склонен да приеме, че в своите постъпки Стефан Душан е имал пример някогашната дейност на цар Симеон. Според Л. М. А. К. С. М. О. В. И. Грци. Цит. съч., с. 75, трябва да се прави разлика между титлата на цар Симеон, който се нарича между другото „цар на ромеи“, и възприетата от Стефан

лежи също, че Стефан Душан с провъзгласяването си за „цар на сърби и гърци“ не само давал израз на постигнатите от него успехи срещу Византия, но и показвал намеренията си да завоюва окончателно земите на империята и да създаде една византийско-сръбска държава. Във връзка с желанието на Стефан Душан официално да се провъзгласи за цар е свързан и един интересен епизод от българо-сръбските политически отношения.

Както е известно, придобитата от сръбския владетел титла според съществуващата практика се нуждаела от църковно освещаване. При това било необходимо този акт да се извърши от духовник, чийто ранг отговарял на високата титла „цар“, т. е. това трябвало да бъде само патриарх. Намерението на Стефан Душан да се провъзгласи официално за цар срещнало сериозни затруднения, тъй като от Византия било немислимо да получи помощ, а самата сръбска църква не била в състояние да извърши освещаването, понеже нямала патриарх. Оставало единствено сръбският владетел да потърси съдействие и подкрепа за честолюбивите си планове от Иван Александър и Търновската патриаршия. В момента само с тяхна помощ било възможно сръбският архиепископ да бъде ръкоположен за патриарх и без съгласието на Цариград да освети короната на Стефан Душан. До нас не са достигнали сведения относно водените преговори между българския и сръбския владетел, но запазените известия за самата коронация на Стефан Душан показват, че той е получил очакваното съдействие от Иван Александър. В увода към Душановия законник се споменава, че на 16 април 1346 г. в гр. Скопие сръбският владетел бил увенчан за цар от новоръкоположения патриарх Йоаникий с благословията на българския патриарх Симеон и на българските архиепископи, които присъствували там (благословениемъ и роукою прѣосвѣщеннаго патриарха българского кѹр Симеона и всемъ архіереѣмъ съвора българскаго).⁵⁰ Подобно известие се съдържа и в краткото житие на сръбския патриарх Сава, който наследил по-късно починалия Йоаникий. Там се казва, че „царь Стефанъ вѣнча се на царство и патриархъ себе избра сръблемъ не по законуу ни съ благословеннемъ цариградскаго патриархъа ѣкоже подобаетъ нъ по нѣска благословенне бесчннѣно на патриархѹу търновскомъ и на архієпископоу охридскомъ“⁵¹.

Посочените две известия, въпреки че в едното се възвеличава постъпката на Стефан Душан, а в другото по-късно тя се порицава, ясно показват, че в своите действия сръбският владетел се е ползвал от дейната подкрепа на Търновската патриаршия, казано по-точно, от съгласието на Иван Александър. В тази връзка някои изследвачи даже предполагат, че на тържествената коронация в Скопие присъствувал и самият Иван Александър.⁵² И ако това е възможно поради родствените връзки между него и сръбския крал, едва ли трябва да приемем, че те са били и единствената причина, поради която българският цар е решил да му помогне. Може да се твърди не без основание, че Иван Александър, в политиката на който било характерно предимно чрез дипломатия да печели придобивки, сигурно се е възползвал от затрудненото

Душан титла „цар на Романия“. Според автора титлата на сръбския владетел конкретизира и ограничава неговите прерогативи в териториален и етнически смисъл, докато българският цар чрез своята титла предявявал претенции да стане приемник на византийския василевс.

⁵⁰ С. Т. Новаковић. Законик цара Стефана Душана. Београд. 1898, с. 4.

⁵¹ Б. Даничић. Животи кралева и архиепископа српских. Загреб, 1866, с. 380.

⁵² Т. Флоринский. Цит. съч., с. 131; М. Динић. Душанова царска титула у очима савременика. — В: 36. у част шесте стогод. законика цара Душана. I. Београд, 1951, с. 105.

положение на Стефан Душан и е получил компенсация за оказаната от него услуга. От какъв род е била тази компенсация, е трудно да се твърди с точност, но съществуват някои данни, които показват, че българският цар е получил придобивки. Към този извод навежда издадената от него през 1347 г. грамота за известния Оряховски манастир. От нея се вижда, че той се намирал в пределите на българската държава, а има други две грамоти на Стефан Душан от 1339 и 1342 г., които показват, че тогава манастирът е бил в сръбски ръце.⁵³ Най-приемливият извод е, че вероятно след коронацията на Стефан Душан в резултат на споразумение между него и Иван Александър Оряховският манастир и неговите владения били върнати в пределите на българската държава.⁵⁴ Друго доказателство, което красноречиво показва, че Иван Александър действително е искал подобни придобивки от Стефан Душан непосредствено след коронацията му, е една грамота на сръбския владетел за българския атонски манастир Зограф, издадена през април 1346 г. От нея научаваме, че по молба на Иван Александър сръбският владетел връща на споменатия манастир селото Хантак, което било отнето по-рано от него и понастоящем се намирало в сръбски ръце.⁵⁵ Своео благосклонно отношение към българския цар Стефан Душан изразил чрез думите „любезния брат на царството ми“ (τοῦ περὶ τοῦ αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου), „високоставения цар на българите“ (τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως τῶν βουλγάρων) и пр.⁵⁶

Наред с получените придобивки друга причина, която накарала българския цар да подкрепи честолюбивите домогвания на Стефан Душан, било и обстоятелството, че в момента сръбският владетел бил твърде силен. Поради това Иван Александър искал да запази добрите си отношения със Сърбия, което го правело и по-сигурен при евентуални опити от страна на Византия да оспори териториалните му придобивки в Тракия. Освен това със съгласието си да признае титлата на Душан българският владетел давал още веднъж израз на неприязненото си отношение към Кантакузин, в чието лице той виждал един от главните виновници за турските опустошения на българските земи.

Изобщо ако искаме с няколко думи да характеризираме разгледания епизод от развитието на българо-сръбските политически отношения, трябва да подчертаем, че резултатите от него още веднъж говорят за дипломатическото умение на българския владетел. Той се съгласил да подкрепи честолюбивите намерения на Душан, без да поема никакви ангажimenti, като в замяна на това получи известни придобивки. В случая Иван Александър дал съгласието си само за формално признаване на съществуващото вече положение. Това обаче съвсем не означавало, че бил склонен да окаже някаква по-конкретна помощ на Стефан Душан в осъществяването на по-нататъшните му замисли.⁵⁷

Само месец след като Стефан Душан се провъзгласил за цар, неговият бивш съюзник Кантакузин тържествено бил коронясан за император в Адриа-

⁵³ С т. Н о в а к о в и ћ. Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, с. 406—408.

⁵⁴ П. А н г е л о в. Българо-сръбските политически отношения през XIV в. Приложение № 2, с. 202—220.

⁵⁵ С о л о в ј е в-М о ш и н. Гръчке повелје српских владара. Београд, 1936, с. 65 сл.

⁵⁶ Пак там, с. 66.

⁵⁷ От посочената работа на М. Д и н и ћ. Душанова царска титула у очима савременика, с. 87 сл., се вижда че Иван Александър е бил един от малкото чужди владетели, които признали новата титла на Стефан Душан.

нопол. На 3 февруари 1347 г. той успял да влезе в Константинопол, което сложило временно край на византийските междоусобици.⁵⁸ С това обаче обстановката на Балканския полуостров не се успокоила. Сръбският владетел продължил своите завоевателни походи срещу Византия и в продължение на няколко години отнел от империята областта Тесалия и Епир, където поставил да управляват негови доверени хора.

Интересен факт, който говори, че междувременно Стефан Душан забравил за услугата, която му направил Иван Александър през 1346 г., се съдържа в т. нар. Сводна зографска грамота. Тя е късна компилация, съставена в Зографския манастир през XVI—XVII в. въз основа на няколко автентични стари грамоти, издадени от български, византийски и сръбски владетели.⁵⁹ Важен за нас в посочената грамота е този пасаж, в който се разказва, че сръбският владетел Стефан Душан пристигнал лично в Зограф и поискал да му бъдат показани хрисовулите, притежавани от манастира. Монасите изпълнили молбата му и донесли няколко хрисовула, между които имало и български. От по-нататъшния разказ се разбира, че Стефан Душан се опитал да прочете тези хрисовули, но понеже не разбрал нищо от тях, наредил да бъде съставен нов хрисовул, по силата на който част от владенията на Зограф преминали под властта на сръбския Хилендарски манастир.⁶⁰ Й. Иванов, който се спира върху този пасаж от Сводната Зографска грамота, с право отбелязва, че тя съдържа известни неточности, но смята, че в основата си отразява станали събития.⁶¹ Относно времето, когато Стефан Душан е извършил посочения акт на недоброжелателство към българския манастир в Атон — Зограф, а с това и към самия Иван Александър, в грамотата се сочи 1351 г. Както отбелязва обаче Й. Иванов, това е грешка, тъй като от по-сигурни известия се знае, че Стефан Душан е посетил Атон в последните месеци на 1347 г. и стоял там няколко месеци и следващата 1348 г.⁶² Трябва следователно да се приеме, че именно тогава сръбският владетел пристъпил към действия, които накърнили интересите на Зографския манастир.

Друго известие, което показва, че след 1346 г. работите между България и Сърбия не тръгнали гладко, се съдържа в една грамота на Стефан Душан за правата и задълженията на дубровнишките търговци, издадена през 1349 г. В нея между другото сръбският владетел им забранява да изнасят оръжие за България, Бесарабия, Унгария, Босна и Византия (нн в Бвгаре нн в Басарабни8 землю нн на Угрѣ нн8 Босн8 нн в Гръке нн камо любо в твгю землю). По-нататък в грамотата се постановява, че ако някой се опита да изнесе оръжие в изброените страни и земи, то трябва да се конфискува (кто лн се вврете понесе8 врѣжнн8 в нн8 землю да мв се вьсе тозн8 врѣжнн8 вьме).⁶³ Един поглед върху изброените държави, в които Дубровник няма право да внася оръжие, показва, че България е поставена сред най-големите противници на Стефан Душан по това време: Византия, с която Сърбия продължавала войната; Унгария, която през цялото управление на Душан била в лоши отношения с него и неведнъж нейните владения предявявали претенции над отделни сръбски земи, обвинявайки сръбския владетел за схизматик.

⁵⁸ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 484—485.

⁵⁹ А. Стоилов. Своден хрисовул за историята на Зографския манастир. — В: Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925, с. 44—459; Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 537 и сл.

⁶⁰ Пак там, с. 544.

⁶¹ Пак там, с. 533.

⁶² Пак там, с. 543, бел. 1. За посещението на Стефан Душан в Атон вж. Т. Флорински и Й. Цит. съч., с. 121; G. Souli s. Tzar Stephen Dušan and Mount Athos, Harvard. — Slavica Studies, 2, 1954, 125—139.

⁶³ Monumenta serbica, ed. Fr. Miklošich. Graz, 1964, p. 146.

Точно по времето, когато е издадена грамотата, Стефан Душан водел преговори с Венеция за съвместна акция срещу Унгария и Генуа, което най-добре обяснява забраната за внос на оръжие в унгарските земи.⁶⁴ Основание да отправи подобна забрана е имал сръбският владетел и към Босна, чийто владетел също бил настроен враждебно срещу него. Както е известно, една година по-късно Стефан Душан предприел поход срещу Босна, който завършил без особени резултати.⁶⁵

Според преобладаващото мнение името на България, поставено в разглежданата грамота сред най-големите противници на сръбския владетел, трябва да се тълкува по-скоро като някакво недоверие, което той изпитвал към Иван Александър, а не като свидетелство, че отношенията между тях достигнали до прага на войната.⁶⁶ Вярно е, че в историческите извори от това време не се срещат сведения за военни действия между тях, но като се има пред вид, че една грамота с подобно съдържание на Стефан Дечански от 1330 г., в която той забранил вноса на всякакви стоки в България, предхождала войната между България и Сърбия, може да се допусне, че и грамотата на Стефан Душан свидетелствува за влошаване на отношенията между двете държави.⁶⁷ Със своята забрана Стефан Душан фактически поставял в доста неблагоприятно положение българската държава. Именно в този период, когато той издал своята грамота, нападенията на турците върху българските земи зачестили особено. При това положение пречките, които създавал Душан на дубровнишките търговци да внасят оръжие в България, означавали, че тя не можела да разчита в своята борба срещу турците на такъв сигурен доставчик на оръжие, какъвто била Дубровнишката република.

Косвено доказателство, че по времето, когато сръбският владетел издал разглежданата грамота за правата и задълженията на дубровнишките търговци, отношенията между България и Сърбия били напрегнати, са и някои моменти в увода към Душановия законник, издаден през същата 1349 г. Прави впечатление преди всичко обстоятелството, че в пасажа, където се разказва за победата на сърбите при Велбъжд, между противниците на сръбския владетел е посочен и българският цар Александър.⁶⁸ Този факт, въпреки че отразява минали събития, не би намерил място в такъв официален документ, какъвто е Душановият законник, ако в момента отношенията между Стефан Душан и Иван Александър са били приятелски.

За съжаление липсата на достатъчно известия не дава възможност да се определи със сигурност кои са били причините за отбелязаното охлаждане на отношенията между България и Сърбия. Може да се предполага само, че една от причините за предприетите от Стефан Душан недружелюбни постъпки спрямо България бил отказът на Иван Александър да му окаже след 1346 г. някаква по-конкретна помощ в борбата му срещу Кантакузин.⁶⁹ Това поведение на българския цар е напълно разбираемо, тъй като продължаването н.

⁶⁴ К. Јиречек. Цит. съч., с. 378.

⁶⁵ Пак там, с. 380.

⁶⁶ Т. Флоринский. Цит. съч., с. 226; П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 272.

⁶⁷ Ст. Новаковић. Законски споменици. . . , с. 262. От текста на грамотата се вижда, че тя се отнася до венецианските търговци, а не до дубровнишките, както се твърди у Ал. Бурмов. Цит. съч., с. 255.

⁶⁸ Ст. Новаковић. Законик цара Стефана Душана, с. 3.

⁶⁹ Според Т. Флоринский. Цит. съч., с. 225, самият Стефан Душан не се стремил към тесните връзки с Иван Александър поради опасенията си, че в негово лице може да се яви още един съперник за завладения земи. Освен това, без да се основава на конкретни данни, авторът счита, че религиозните смутове в България по времето на Иван Александър също принуждавали Стефан Душан да не търси неговата помощ.

конфликта между Сърбия и Византия и след 1347 г., когато Кантакузин се провъзгласил за император, носело само нови беди и на българската държава. Те идвали преди всичко от набезите на турците, до чиято помощ новият византийски император не преставал да прибегва. При това положение естествено Иван Александър не само че не бил склонен да подкрепя по-нататъшните завоевателни походи на своя западен съсед, но бил заинтересован от едно умиротворяване на полуострова. За разлика от него обаче нито Стефан Душан, нито Йоан Кантакузин давали вид, че са се примирили със създаденото положение. Голяма упоритост проявил византийският император, който продължавал да бъде в плен на мисълта, че империята е претърпяла големи загуби от българите и сърбите. В това отношение той се оказал особено непримирим към Стефан Душан и през 1350 г., докато сръбският владетел воювал в Босна, Кантакузин предприел голям поход в Македония срещу завоюваните от сърбите градове. Византийците успели да отвоюват обратно редица селища, между които Бер, Серес, Петра и др.⁷⁰ Тази акция на византийския император довела до ново влошаване на отношенията му не само със Сърбия, но и с България. Причина за това бил опитът да бъдат привлечени отново на помощ турците. Този път на молбите на Кантакузин се озовал водачът на османските турци Орхан, който обаче изпратил сина си Сюлейман не да помага, а да се награби с нова плячка. От неговите действия пострадали отново българските земи в Тракия и Иван Александър с основание обвинил за тези действия самия Кантакузин, който повикал турците на полуострова. Опустошителните набези на османските турци върху българските земи съвсем не трогнали и Стефан Душан. Нещо повече, твърде обезпокоен от успехите на Кантакузин, той решил да се обърне за помощ към самия Орхан, с което още веднъж демонстрирал своето не особено дружелюбно отношение към Иван Александър. Сведения за този опит на сръбския владетел да се съюзи с османските турци ни дава Никифор Григора. От неговия разказ се разбира, че Стефан Душан проводил вероятно към края на 1350 г. специални пратеници до Орхан, които да сключат съюз с него срещу Византия. Тази акция на сръбския владетел завършила обаче без успех, тъй като според Григора сръбските пратеници на връщане от Мала Азия били изловени и избити от привържениците на византийския император.⁷¹ От по-нататъшния разказ на Никифор Григора се вижда, че опитите на Стефан Душан да се съюзи с Орхан донесли нови нещастия за българската държава. Те били предизвикани отново от Орхан, който, твърде разгневен от избиването на сръбските пратеници, заплашил Кантакузин, че ще потегли срещу Константинопол, ако не му даде парите, задигнати от посланиците на Стефан Душан. Същевременно той изпратил още една войска на помощ на сина си Сюлейман, който се намирал на полуострова. Веднага след това последвало ново нашествие на азиатските пришълци, което засегнало не само Византия, но и българските земи в Тракия.⁷²

Разгледаните дотук събития недвусмислено показват, че сръбският владетел, зает изцяло в борбата срещу Кантакузин, съвсем не обръщал внимание на това, че с някои свои действия създавал затруднения на българската държава и наред с Кантакузин ставал причина турците да опустошават българските земи. Опитите на Стефан Душан да се съюзи с предводителя на османските турци Орхан също така доказват и несъстоятелността на някои твърдения, според които сръбският владетел бил едва ли не един от

⁷⁰ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 487.

⁷¹ N. Gregoras. Op. cit., III, p. 160.

⁷² Ibidem, p. 118.

първите на полуострова, които осъзнали надигащата се заплаха от турците.⁷³ Неговите земи се намирали все още далеч от набезите на азиатските пришълци и по-скоро Иван Александър е бил този, който, страдайки от турците, е можел да види по-добре опасността, която те представлявали за независимостта на балканските държави. В тази връзка трябва да се отбележи, че даже един такъв стар съюзник на турците, какъвто бил Кантакузин, към последните години от своето управление се принудил да предприеме някои мерки срещу ставащите все по-дръзки азиатски пришълци. Той се опитал да организира общо-балкански съюз срещу турците, за да не бъдат допускани повече до земите на полуострова. Събитията около усилията да се осъществи такъв съюз са твърде интересни и заслужават специално внимание, тъй като в тях се откриват и любопитни неща за българо-сръбските отношения.

Първата стъпка, която предприел византийският император за осъществяването на замисления съюз, била изпращането на специално пратеничество в първите месеци на 1351 г. до Иван Александър, който нееднократно изказвал своето недоволство от опитите на Византия да си служи с турски наемници. Пратениците носели със себе си специално послание от Кантакузин, в което се съдържали и конкретните предложения за сключването на съюза.⁷⁴ В самото послание, чието съдържание е подробно дадено в Историята на Кантакузин, интерес представлявал няколко момента. На първо място прави впечатление опитът на византийския император да оправдае своята политика да си служи с турските наемници. Той се стараел да покаже, че Византия не желала съюза с турците, но била принудена да прибегне до него, тъй като българи и сърби се опитвали да посегнат върху принадлежащите ѝ земи. В тази връзка Кантакузин се изказва особено враждебно спрямо сръбския владетел, срещу когото отправя и главните си обвинения.⁷⁵ Така той се стреми да смене от себе си и стовари цялата отговорност върху Стефан Душан за опустошенията, предизвикани от нашествията на турците.

Освен че се стреми да оправдае своите близки отношения с турците главно с действията на Стефан Душан срещу Византия, Кантакузин прави опит да настрои срещу сръбския владетел и Иван Александър. За тази цел между другото той подмята в посланието си, че „ако сръбският крал не пожелае да постъпва спрямо нас двамата справедливо, защото сам той (Кантакузин) добре знае, че (българският владетел) е понесъл от (Стефан Душан) немалко неправди, то в такъв случай при положение, че наличната войска не е достатъчна да застави оногова да върши това, което трябва (византийският император), ще си послужи с варварите“⁷⁶. Трябва да се предположи, че в случая Кантакузин искал да припомни на българския цар за някакви недоразумения между България и Сърбия, или по-конкретно—занякогашното поражение при Велбъжд. Така или иначе обаче цитираният пасаж е едно доказателство, че византийският император се опитвал да привлече на своя страна Александър и да представи действията на Стефан Душан като неприятелски и спрямо българската държава. Тези усилия на Кантакузин да скара своите съседи са впрочем още едно косвено доказателство на изказаното предположение, че в момента отношенията между България и Сърбия не били сърдечни. Това именно давало надежда на византийския император да разедини

⁷³ Такова схващане защитава J. P a d o n i ĩ. Меѓународни положај Србије у XIV веку. — В: 36. у част шесте стогод. законика цара Стефана Душана, I, Београд, 1951, с. 23.

⁷⁴ J. C a n t a c u z e n u s. Op. cit., III, p. 162.

⁷⁵ Ibidem, p. 163.

⁷⁶ Ibidem.

окончателно силите на българи и сърби, за да постигне по-лесно предначертаните си замисли.

Наред с всички свои разсъждения относно причините и виновниците, които са го накарали да използва турски наемници, Кантакузин се принуждава да признае, че те станали вече толкова дръзки, че правели каквото си искат, без никой да може да ги възпре. За тази цел византийският император моли Иван Александър да му даде известна сума пари за издръжката на флота.⁷⁷ Неговата основна задача ще бъде да не допуска турски орди до земите на Балканския полуостров. Това искане на византийския император фактически било и главната цел на проведеното пратеничество до Търново. От по-нататъшния разказ на Кантакузин се вижда, че неговото предложение, което станало достояние на търновските жители, било прието с радост и въодушевление от тях. Ръководен от тези настроения, първоначално Иван Александър се отнесъл положително към молбата на византийските пратеници и обещал да предостави исканата сума.⁷⁸ Скоро обаче той променил решението си и отказал да окаже очакваната подкрепа. Според Кантакузин причина за последвалия отказ на Иван Александър бил сръбският владетел, който, като научил за преговорите между българи и византийци, „немалко го укорявал (т. е. Иван Александър), че сам се е съгласил да плаща данък на ромеите и че това, което Кантакузин не успял да постигне чрез война, същото успял да го склони (да направи), след като го подвел“⁷⁹.

Този кратък пасаж от историята на Кантакузин, който фактически обяснява причините за настъпилия провал в организирането на един антитурски съюз, представлява несъмнен интерес за българо-сръбските политически отношения. От него се разбира, че след като приел предложението на Кантакузин за антитурски съюз, Иван Александър решил да посвети в него и сръбския владетел. Това показва, че той се надявал да склони Стефан Душан също да вземе участие в проектираната коалиция. За съжаление липсата на повече сведения не ни позволява да кажем нещо по-конкретно за контакта, който осъществили помежду си българският и сръбският владетел. Възможно е предложението на Кантакузин да е станало обект на по-сериозни преговори между Иван Александър и Стефан Душан, а да не е било отхвърлено толкова бързо и леко, както се опитва да го представи византийският писател. Можем да не се съмняваме обаче, че именно сръбският владетел е бил този, който е осуетил готвената коалиция. Той навярно подозирал, че Кантакузин ще използва получените пари не срещу турците, а за война срещу Сърбия или останалите провинции на Византия. По всичко изглежда, че Стефан Душан успял да внуши същото и на Иван Александър, който в крайна сметка се убедил, че византийският император не е съвсем честен в своите намерения. Трябва да се предположи също, че самото поведение на Кантакузин, който се опитал да настрои една срещу друга България и Сърбия, също било причина за крайния отказ на Иван Александър. Вярно е, че той имал основание да бъде недоволен от редица постъпки на Стефан Душан, но очевидно съвсем не бил склонен да се подвежда от внушенията на Кантакузин и да създава нов неприятел в лицето на Сърбия.

Изобщо без да можем да твърдим с пълна сигурност доколко Кантакузин е желал един антитурски съюз и доколко Иван Александър и Стефан Душан са имали основание да се съмняват в това намерение на византийския импе-

⁷⁷ J. Cantacuzenus. Op. cit. III. p. 163.

⁷⁸ Ibidem, p. 164.

⁷⁹ Ibidem, p. 165: οὐ μετρίως αὐτοῦ κατηγορεῖν, ὅτι φόρους Ῥωμαίοις παρέχειν ὑποσταίη ἔκοντι καὶ ἂ μὴ τοῖς ὅλοις δύναίτο βιάζεσθαι βασιλεὺς ὁ Καντακουζένος ταῦτα πείσειε παραγάγων.

ратор, трябва да подчертаем, че бил пропуснат удобен момент, когато все още било възможно силите на балканските народи да се организират и възпрат азиатския нашественик. И този път обаче недоверието между отделните владетели, породено в непрекъснати вражди и войни, се оказало единствено от полза за турците, които само няколко години след описаните събития пристъпили към трайното завладяване на полуострова.

Трябва да се отбележи, че провалът на проектирания през 1351 г. съюз срещу турците предизвикал силно разочарование сред балканското население, което за дълго съхранило в своята памет събитията от това време. Едно доказателство за това е съставената през XV в. т. нар. Българска хроника, в която специално място са намерили събитията, свързани със замисления от Кантакузин проект да не се допуснат турците на полуострова. Тези събития са разказани в хрониката така: „И когато Кантакузин видя, че не може да прехранва войниците по катъргите, понеже не достигаше хляб и свинско месо, а и самата съкровищница всекидневно се изпразваше и дукати и сребро не достигаха, обмисли това и проводи пратеници в Търново при българския цар Александър да му помага за прехраната на морската войска, за да пазят брода. Българите обаче, като чуха това, надсмяха се и поругаха гърците, като не само ги обидиха, но ги напсуваха на жена и майка и ги отпратиха празни. Когато видя това, Кантакузин се нажали много и проводи пратеници и при сръбските господари Уроша, деспот Углеша и крал Вълкашин да помогнат на морските войски. И тези, като чуха това, се надсмяха и поругаха гърците: не само ги обидиха, но ги напсуваха на жена и майка и ги отпратиха празни. Когато Кантакузин чу това, той се нажали много и недоумяваше що да стори. Тогава Кантакузин изпрати при българските царе и сръбските господари и им рече: „Не пожелахте да ни помогнете, обаче после ще се каете.“ Те обаче никак не обърнаха внимание на тези думи, а отговориха: „Когато турците дойдат против нас, ние ще се браним от тях.“⁸⁰

Един поглед върху цитирания пасаж ни убеждава, че той съдържа редица неточни твърдения. На първо място, неправилно се казва, че Кантакузин се обърнал за помощ към сина на Стефан Душан Урош и към самостоятелните владетели в Македония Вълкашин и Углеша. Както е известно, това са три исторически личности, които се появяват след смъртта на Стефан Душан през 1355 г. Освен това не е вярно твърдението, че самият Кантакузин проваждал пратеници до сърбите. В неговата история изобщо не става дума за такова пратеничество, а, както личи, Иван Александър е бил този, който се опитал да привлече Сърбия в готвената антитурска коалиция. Съставителят на хрониката също така не е знаел или е пропуснал да отбележи, че преди да откаже исканата помощ на Кантакузин, Иван Александър се отнесъл положително към проекта на византийския император за антитурски съюз. С една дума, съществуващите неточности в посочения пасаж от хрониката показват, че при неговото съставяне са използвани не особено надеждни източници, чието съдържание стои в противоречие със сведенията от историята на Кантакузин. Въпреки това обаче разказът на неизвестния хронист, колкото и да е неточен и да предава в хиперболизиран и изопачен вид отношението на българи и сърби към намеренията на Кантакузин, вярно отразява неоспоримата истина за съществуващото по това време недоверие между балканските владетели и тяхната недалновидна политика спрямо турските пришълци.

В заключение на всичко казано дотук трябва още веднъж да се подчертае, че впечатлението, което се създава от известията в хрониката, а и

⁸⁰ Преводът е на И в. Д у й ч е в. Из старата българска кижнина. II. С., 1944, с. 266 сл.

от историята на Кантакузин, е, че той за разлика от българите и сърбите единствено осъзнал опасността от страна на турците, не отговаря на действителността. По-нататъшният ход на събитията показва, че само една година, след като Кантакузин си давал вид на много загрижен от нападенията на турците, той отново станал причина те да се появят на полуострова. Този път византийският император повикал своите стари съюзници да му помогнат в избухналия през 1352 г. конфликт между сина му Матей и младия сѝмператор Йоан V Палеолог, които не могли да се споразумеят за своите права и поделят помежду си византийските територии в Тракия.⁸¹ Развоят на започналата междоусобица заслужава внимание, тъй като от последвалата наuesa в нея на България и Сърбия могат да се направят интересни заключения за характера на взаимоотношенията им.

Сведения за хода на избухналите размирици във Византия дава отново историята на Кантакузин. В отговор на намерението на Кантакузин да си послужи с турски наемници Йоан V Палеолог се обърнал за помощ към Стефан Душан и Иван Александър. Това било естествено добре дошло за двамата владетели, пред които се откривала нова възможност да извлекат полза за своите държави. Според Кантакузин сръбският владетел предоставил в разположение на Йоан V Палеолог 7000 конника.⁸² Помощна войска изпратил и Иван Александър, но Кантакузин не съобщава нищо за нейната численост, а само отбелязва, че българският цар постъпил така, понеже „продължавал да подозира Кантакузин, че не пречи на турците да опустошават неговата земя“⁸³.

Липсата на достатъчни сведения не ни позволява да твърдим със сигурност дали в случая Стефан Душан и Иван Александър са решили да подпомогнат Йоан V Палеолог след предварително споразумение, но ходът на последвалите събития навежда на мисълта, че по-скоро двамата са действували независимо един от друг.

От по-нататъшния разказ на Кантакузин става известно, че българските и сръбските отреди се отправили към Източна Тракия, където далеч от Димотика се съединили с войската на Йоан V Палеолог. В това време обаче Кантакузин не стоял със скръстени ръце. Той успял да повика на помощ една турска войска, наброяваща близо 10 000 души, която била предвождана от сина на Орхан Сюлейман.⁸⁴ Срещата между съюзените войски на Йоан V Палеолог и Кантакузин станала недалеч от Димотика. Непосредствено преди сражението обаче Иван Александър преценил, че на успех срещу превъзходящия противник трудно може да се разчита, и изтеглил войската си зад стените на Димотика. На бойното поле останали само сръбските помощни дружини, които в едно кратко сражение били разбити.⁸⁵ Фактът, че българският цар се отказал да участва в сражението, без да съгласува действията си със Стефан Душан, потвърждава изказаното предположение, че между двамата не е съществувало специално споразумение за общи военни действия. Нещо повече, самото оттегляне на българската войска утежило още повече положението на сърбите и улеснило победата на враговете им. Това показва, че в своите действия Иван Александър не е бил воден от някаква солидарност към своя родственик — сръбският владетел, а преценил, че настоящото сра-

⁸¹ Г. Остроторски. Цит. съч., с. 492.

⁸² J. Cantacuzenus. Op. cit., III, p. 246.

⁸³ Ibidem, p. 247.

⁸⁴ Ibidem, p. 248. Според N. Gregoras. Op. cit., III, p. 181, турските войски наброявали 12 000 души.

⁸⁵ J. Cantacuzenus. Op. cit., III, p. 248—249. Тези събития разглежда подробно Т. Флорински й. Цит. съч., с. 195 сл.

жение няма да донесе нищо добро за българите. Така още веднъж Иван Александър се проявил като трезв и пресметлив политик, който не се хвърлял в авантюристични действия с неясен изход.

Друг пример, който показва, че в своята политика Иван Александър нямал намерение да се съобразява с интересите на Стефан Душан, представлява и следният факт. През 1352 г., когато отношенията между Сърбия и Венеция били охладнели поради отказа на републиката да окаже военна помощ на Стефан Душан срещу Византия, българският владетел изпратил до венецианския дож Дандоло (1343—1354) писмо, в което потвърдил желанието си да поддържа приятелството си с Венеция.⁸⁶ Както е известно, търговските отношения между България и Византия били уредени още през 1347 г. с една грамота на Иван Александър, в която той давал право на венецианските търговци свободно да търгуват в земите му.⁸⁷

На усилията, положени от Иван Александър, да поддържа приятелските отношения с венецианците в един момент, когато Стефан Душан бил разочарован от тях, обръща внимание още Т. Флорински. Според него този епизод от външната политика на българския владетел свидетелствува за липсата на „достатъчна солидарност“ в политическите стремежи на Иван Александър и Стефан Душан. Флорински е склонен даже да приеме мнението на Макушев, който предполага, че Венеция сама търсила съюза с българите заради интриги против Сърбия.⁸⁸ Според нас това твърдение е пресилено поради липсата на сигурни доказателства. Във всеки случай обаче може да се приеме, че положените през 1352 г. усилия от Иван Александър да затвърди приятелството си с Венеция наистина показват, че той нямал намерение да се съобразява с неуспехите на Душан в преговорите му с републиката. В тази връзка трябва да се отбележи, че самият сръбски владетел бил една от причините Иван Александър да държи на добрите си отношения с Венеция. Както бе отбелязано по-рано, през 1349 г. Стефан Душан наложил ограничения на дубровнишките търговци в търговията им из българските земи. При това положение естествено на Иван Александър не оставало нищо друго освен да затвърди приятелството с друга търговска и политическа сила, каквато била в момента Венецианската република.

За времето след 1352 г. до смъртта на Стефан Душан през 1355 г. в изворите не се срещат сведения за българо-сръбските отношения и трябва да се предполага, че някакви особени събития не са станали. След отбелязаната неуспешна намеса на българи и сърби във византийската междуособица през 1352 г. тя продължила още две години и най-сетне през ноември 1354 г. завършила с успех за Йоан V Палеолог. Кантакузин бил принуден да напусне императорския престол и не след дълго станал монах.⁸⁹ Като че ли най-доволни от развоя на събитията останали османците, които още през март 1354 г. превзели важната крепост Галиполи и показали, че нямат никакво намерение да напуснат Балканския полуостров.⁹⁰

⁸⁶ Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, III, p. 247—248. Текстът с превод е издаден и от Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, II, с. 137—139.

⁸⁷ Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 186—187, 378; И. Дуйчев. Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel Medioevo, Venezia e il Levante fino al sec. XV. Firenze, 1973, p. 237—259.

⁸⁸ Т. Флорински. Цит. съч., с. 227. Същото мнение застъпва и В. Златарски. Българо-сръбските политически отношения в миналото, с. 98.

⁸⁹ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 494; Лб. Максимовић. Политическа улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383). — ЗРВИ, IX, 1966, с. 119—189.

⁹⁰ Г. Острогорски. Цит. съч., с. 493, бел. 1. Там са дадени отделните мнения за хронологията на това събитие.

Една година след тези събития Стефан Душан починал, без да осъществи мечтата си да влезе в Константинопол. Неговата смърт бележи и края на един етап от развитието на българо-сръбските отношения, в които могат да бъдат отделени следните по-важни моменти.

На първо място, трябва да се подчертае отново, че времето на Стефан Душан е връхната точка в политическото развитие на средновековна Сърбия. През неговото управление тя се превърнала в първостепенен фактор на Балканите и в редица случаи играела важна роля в разрешаването на възникналите политически конфликти. В същото време България претърпяла значителни сътресения и загуби, не била в състояние да окаже съществено влияние върху отношенията между балканските държави. Наред с така очертанния военнополитически превес на Сърбия, който бил и един от решаващите фактори във взаимоотношенията на двете славянски държави, друг момент, който не трябва да се изпуска, е започналата турска експанзия на Балканския полуостров. Макар че в повечето случаи балканските владетели не оценявали достатъчно големината на тази нова заплаха, може да се каже, че в основата на някои от техните постъпки стои именно страхът пред действията на азиатските пришълци. В това отношение Иван Александър, чиято държава пострадала доста от турските набези, за разлика от Стефан Душан се въздържал от големи авантюри, чийто изход не бил сигурен.

Несъмнено важен момент в развоя на българо-сръбските политически отношения при Иван Александър и Стефан Душан е сключеният през 1332 г. династичен брак между сръбския крал и сестрата на българския цар, който затвърдил настъпилото подобрене в отношенията между България и Сърбия. Това сродяване на двамата владетели играело немалка роля върху тяхното по-нататъшно поведение, но не може да се твърди, че е определящо. Както видяхме, налице са няколко епизода, в които родствените връзки между българския и сръбския владетел нямали абсолютно никакво значение.

И все пак, ако в по-голямата част от съвместното управление на двамата владетели отношенията между тях са се запазили добри, в никакъв случай не трябва да се отминават моментите, които свидетелствуват за обтегнати отношения между тях. Това били наистина кратки епизоди, които обаче показват, че противоречията между България и Сърбия не били разрешени окончателно.

Друг извод, който следва да се направи, е, че добрите отношения, които преобладавали между българи и сърби по времето на Иван Александър и Стефан Душан, съвсем не означават, че те били съюзници помежду си. В същност, както се видя, не е имало случай, когато те да са действували съвместно на бойното поле, в името на една обща цел. Изобщо характерно за техните отношения било това, че всеки преследвал свои собствени цели, изгодни за държавата му, без да се съобразява винаги с проектите и желанията на другия.

LES RAPPORTS POLITIQUES BULGARO-SERBES SOUS
LE REGNE DE IVAN ALEXANDRE (1331—1371)
ET DE STEFAN DOUCHAN (1331—1355)

Petăr Anguelov

(Résumé)

L'évolution et la nature des rapports politiques bulgaro-serbes à l'époque de Ivan Alexandre et de Stefan Douchan est un aspect de l'histoire médiévale de la péninsule Balkanique relativement peu étudié. Une étude plus détaillée de ces rapports présente un intérêt considérable, puisqu'il s'agit d'une période riche en événements importants et décisifs pour l'histoire ultérieure de la Bulgarie et de la Serbie.

Ivan Alexandre et Stefan Douchan accèdent au trône presque simultanément. Ce fait marque le début d'une amélioration progressive des rapports jusqu'à récemment empreints d'hostilité entre la Bulgarie et la Serbie. Ce rapprochement, affermi par le mariage de Stefan Douchan avec la sœur du tzar bulgare Ivan Alexandre, Hélène, acquiert une certaine orientation anti-byzantine puisqu'il s'avérerait favorable aux projets des deux souverains.

Au cours des années 1331—1341, les relations entre les deux Etats demeurent pacifiques et bonnes, à l'exception d'un court épisode en 1336, quand Stefan Douchan, pour des considérations d'ordre politique, essaye de dissoudre son mariage avec Hélène. Il y a lieu de noter d'ailleurs que les bons rapports qui s'étaient établis entre la Bulgarie et la Serbie n'empêchaient pas les deux souverains de mener une politique indépendante qui, parfois, les dressait l'un contre l'autre. C'est là une tendance que l'on peut déceler d'une manière plus précise à partir de 1341 quand Bulgares et Serbes interviennent activement dans les guerres intestines qui affectent l'Empire. La marche des événements montre que Ivan Alexandre et Stefan Douchan agissaient contre Byzance indépendamment l'un de l'autre et chacun à son profit. Une seule exception à cet égard — le couronnement de Stefan Douchan en qualité de roi, en 1346, accompli avec le concours actif de Ivan Alexandre et du patriarche de Târnovo.

Après 1346, on peut discerner une certaine froideur dans les rapports entre la Bulgarie et la Serbie. Quelques actes du souverain serbe hostiles à la Bulgarie en sont un témoignage. Ainsi en est-il, par exemple, de l'interdiction ordonnée en 1349 par Stefan Douchan aux marchands de Doubrovnik d'importer des armes en Bulgarie. La cause de ce froid dans les rapports entre les deux pays est probablement le peu d'empressement de Ivan Alexandre d'accorder une aide tant soit peu concrète à la Serbie dans sa lutte contre Byzance. La politique de Ivan Alexandre s'inspire de la conviction que la guerre entre Serbes et Byzantins, dans laquelle interviennent aussi les Ottomans, apporte des ruines également aux territoires bulgares. L'article analyse aussi en détail les tentatives de Jean Cantacuzène d'organiser en 1352 une alliance anti-ottomane avec la participation de Ivan Alexandre, mais ce dernier demeure indécis, influencé qu'il est par les suggestions du souverain serbe.

En conclusion, on peut souligner que ce sont de bons rapports qui ont prédominé entre la Bulgarie et la Serbie au cours des années 1331—1355. Il n'y a pas de données prouvant qu'à certains moments Ivan Alexandre et Stefan Douchan ont agi comme alliés et combattu ensemble sur les champs de bataille. Chacun d'eux poursuivait ses propres buts sans tenir compte des projets et des intentions de l'autre. C'est précisément là qu'il faut chercher les oppositions qui ont divisé parfois les deux souverains, sans jamais cependant provoquer des situations de conflits.